

ה"מטען הגנטי" של אברהם אבינו

המשנה באבות מזכירה מספר פעמים את אברהם אבינו:

"עשרה דורות מנח עד אברהם - להודיע כמה ארך אפים לפניו, שכל הדורות היו מכעיסין ובאין, עד שבא אברהם וקבל עליו שכר כולם. עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום - ועמד בכולם, להודיע כמה חיבתו של אברהם אבינו עליו השלום" (אבות ה. ג.)

אם נתבונן באופן בו מוזכר שמו של אברהם אבינו במשנה, נוכל לשים לב שהתואר "אבינו" מוצמד אליו רק מהאזכור השני ואילך, כשמדברים על הניסיונות בהם נתנסה אברהם. יש כאן ללא ספק נקודה המצדיקה התבוננות: לכאורה, המקום המתאים ביותר לציין את העובדה שהוא "אבינו" היא באזכור הראשון שלו במשנה. מדוע בוחרת המשנה שלא להשתמש בתואר זה לפני שהיא מספרת על הניסיונות בהם נתנסה אברהם אבינו ע"ה?

דבי חיים מוואלאחין מתייחס לנקודה זו בפירושו "רוח חיים" על מסכת אבות, ומציע פתרון מדהים.

הניסיונות בהם התנסה אברהם אבינו ע"ה והעמידה בהם לא היו עינינו הפרטי בלבד; מעשי אבות סימן לבנים, והיכולות אותם גילה אברהם באותם ניסיונות הוחדרו מכוחו לדורות הבאים. לאורך כל הדורות, יהודים גילו תעצומות נפש כאשר מסרו את נפשם על קידוש השם - כאשר כח זה ניטע בזכות מוכנותו של אברהם אבינו ע"ה להשליך עצמו לכבשן האש, ומכוחה של עקידת יצחק. עד היום, כאשר יהודי מקבל החלטה לעזוב את ארצו ולעלות לארץ ישראל - הוא שואב את הכוחות להתנתק מהסביבה הטבעית שלו מכך שאברהם עשה זאת לפניו, כשנענה לצויו של הקב"ה ועזב את חרן.

חז"ל מדגישים לנו נקודה זו כשם מצמידים את התואר: "אבינו" לאברהם רק לאחר אזכור הניסיונות בהם התנסה - ללמדנו, שהעמידה בניסיונות הנחילה לנו מורשה את כוחות הנפש לעמוד בניסיונות הפרטיים שלנו.

הניסיון שבתועלת

"לך לך - להנאתך ולטובתך, ושם אעשך לגוי גדול, וכאן אי אתה זוכה לבנים. ועוד שאודיע טבעך בעולם" (רש"י, שם)

דברי רש"י מעוררים קושי גדול; מדוע מפרט הקב"ה ומתאר לאברהם את ההנאה שתהיה לו מחמת ההליכה? האם אין הדבר רק ממעיט בערכו של הניסיון? האם יש סיבה לחשוב שאברהם יסרב להצעה מפתה כל כך - הזכות להעמיד תולדות ולהיות לגוי גדול? האם ניתן לשער בנפשנו אדם שהיה מסרב לצויו זה, מתוך ידיעה שבכך הוא גוזר על עצמו ערירות נצח? מלבד זאת, במה שונה ניסיון זה משאר מצוות התורה - אותם אנו מצווים לקיים שלא על מנת לקבל פרס?

ראש ישיבת פתוביז', הגאון ר' ברוך דוב פונרסקי בא ליישב קושי זה בכך שהוא טוען שכאן בדיק היה מונח הניסיון; יכול היה אברהם לבחור לעמוד בניסיון מחמת הברכה החומרית הכרוכה בו, ולעזוב את ארצו מתוך אינטרס אישי פשוט. בכך היה אברהם אבינו מקיים את הציווי כלשוננו, אך מחמיץ את הניסיון. גדלותו של אברהם הייתה בכך, שהוא היה מסוגל להתעלם מכל אותם נגיעות אישיות, ולקיים את המעשה מתוך כוונה טהורה לעשות את רצון השם.

נקודה זאת באה התורה להדגיש כשהיא מתארת את היענותו של אברהם לציוי השם:

וַיִּלֶךְ אַבְרָם פְּאֵשׁר דְּבַר אֱלֹהֵי ה' (בראשית י"ב ד).

מאחר ואנו יודעים שהשם ציווה על אברהם לעזוב את ארצו, וכך הוא אכן עשה - מה באה התורה להוסיף במילים: "כאשר דבר אליו ה'?" אלא שזו בדיוק הנקודה אותה באה התורה להדגיש: אברהם קיים את ציווי השם מתוך רצון טהור לעשות רצון קונו, למרות שלל המניעים האישיים בהם היה יכול להתמקד. הדבר מזכיר את אמרתו הידועה של הרבי מקוצק: "קל יותר לצום ביום כיפור לשם שמים, מאשר לאכול סעודה בשבת לשם שמים".

יש שהמליצו בסגנון זה על מנהגם של בני חו"ל לכנות את הסעודה השלישית של שבת בשם המשונה לכאורה: "שלוש סעודות"; בנוגע לשתי הסעודות הראשונות ניתן להסתפק, האם הן אכן נאכלו לשם שמים, או שמא לשם הנאה גרידא - אך כאשר אדם אוכל את הסעודה השלישית, כשהוא שבע ורווי - בפרט בימי החורף הקצרים - מגלה אכילה זו למפרע, שגם שתי הסעודות הראשונות נאכלו לשם שמים.

אפשר לבאר באמצעות הרעיון הנ"ל מדרש תמוה, על הפסוק: וְאַחֲרֵי־כֵן קָבַר אַבְרָהָם אֶת־שָׂרָה אִשְׁתּוֹ (בראשית כ"ג י"ט), המביא בהקשר זה פסוק ממשלי:

"הדא הוא דכתיב: 'רוּדֵף צְדָקָה וְחֶסֶד, יִמְצָא חַיִּים צְדָקָה וְכַבּוֹד' (משלי כ"א, נ"א). 'רוּדֵף צְדָקָה' - זה אברהם, שנאמר 'ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט' (בראשית י"ח, י"ט), 'וחסד' - שגמל עם שרה." (בראשית רבה נ"ח ט')

דברי המדרש תמוהים למדי; אם היו פונים אלינו בבקשה לתאר את החסד של אברהם אבינו, מן הסתם היינו בוחרים באחד מיני הסיפורים הרבים המתוארים בתורה ובמדרש אודות גמילות החסדים המופלאה של אברהם אבינו, שבאה לידי ביטוי בהכנסת אורחים, בעזרה לזולת וכדומה. חלף זאת, בוחר המדרש לציין את החסד שגמל עם שרה בעת קבורתה - למרות שמעשים כגון אלו הם חלק ממנהגו של עולם.

גם כאן, נראה שמדרש בוחר להציג את אותה נקודה מיוחדת המתגלה לנו אצל אברהם אבינו ע"ה; כאשר אברהם אבינו מספיד את שרה, הוא עושה זאת בגלל העובדה שהוא מודע לכך שלפניו מונחת נפטרת צדקנית, הראויה להספד זה - ולא בגלל שאותה צדקת הייתה גם רעייתו. הוא מבכה על אותה דמות מיוחדת של עובדת השם שהעולם חסר כעת, ולא רק על האובדן הפרטי שהוא חווה. רק לאחר שהוספדה כראוי, מרשה אברהם לעצמו לעשות אבל יחיד, ולבכות על צערו האישי בפטירת שרה. ושוב, ניתן למצוא סימוכין לכך מדברי הפסוק עצמו:

וַתָּמָת שָׂרָה בְּקָרְיַת אַרְבַּע הָיָא תַּבְרַוּן בְּאַרְץ פְּנֵנוּ וַיבֹא אַבְרָהָם לְסַפֵּד לְשָׂרָה וַלְבַכְתָּהּ: (בראשית כ"ג ב')

תחילה הספיד אברהם את שרה - ורק לאחר מכן ביכה את אובדנו בפטירתה. נסה לתאר לעצמנו את הסיטואציה הקשה בה ניצב אברהם; הוא חוזר ממעמד העקידה, ומן הסתם מעוניין לשתף את שרה באותו מאורע משמעותי - אך מגלה שבהעדרו, ובגלל אותו מאורע - היא נפטרה. השבר הוא עצום, אך אברהם אינו מניח לעצמו לשקוע ביעון, ולשכוח את אשתו הצדקת. העובדה שהוא מתעלה מעל אבלו האישי, ושם לנגד עיניו את האור - היא החזמא המיוחדת ביותר של חסד שמצא המדרש לתאר.

י"ד, י"ד. וישמע אברהם כי נשבה אחיו וירק את חניכיו¹⁹.

ונראה שזהו פשוטו של מקרא להלן סוף פרשת משפטים [כ"ד פי"ב]: ואתנה לך את לוחות האבן התורה והמצוה, דבשלמא מצוה היינו מצוות שנצטוו בהן, אבל מה זה "התורה"²⁰. ונראה שהכוונה היא לסיפורי התורה של האבות שנכתבו בתורה קודם המצוות, והיינו שהרי לשון תורה הוא מלשון "הוראה", כלומר מורה דרך, כי סיפורים אלו מורים לאדם איך לחיות אפילו כלי ציווי השי"ת, וכמו שאמר דוד בקינתו על שאול: הלא היא כתובה על ספר הישר, והיינו ספר בראשית וכדאיחא בגמרא [ע"ז שם].

והנה רש"י ריש בראשית הקשה מדוע התחילה התורה מבראשית ברא אלקים היה לו להתחיל מהחדש הזה לכם, ותירץ משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים, כו' הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו וכו'. ולכאורה זה רק מיישב מדוע הביאה התורה את סיפורי מעשי בראשית וכו', אבל כל הפרשיות מלך לך עד פרשת בא, עדיין אינו מובן מדוע הוצרכה התורה להאריך בכל זה, ועל זה לכאורה לא תירץ רש"י כלום. אבל לפמש"כ נראה שבאמת על פרשיות אלו לא קשה כלל, דמהסיפורים האלו אנו למדים מה צריכה להיות הנהגת האדם על פי היושר והדרך ארץ, ודבר זה אפשר לחבוע אפילו מהגויים, כי אע"פ שמצוות לא ניתנו להם, אבל אעפ"כ לחיות על פי יושר זה יכול כל אחד אם הוא רק רוצה בזה, ודו"ק²¹.

הנה אילו היה אברהם שואל שאלה אי חייב לילך להציל את לוט כודאי היו נענה שהוא פטור, דהא אין אדם מחויב להכניס את עצמו בספק סכנה בכדי להציל את חברו [עמש"כ בענין זה להלן סוף פרשת מסעי]. אלא מה שעשה כן אברהם הוא משום שהאבות נקראו "ישרים" [עבודה זרה דף כ"ה ע"א], והיינו שכל הנהגתם היתה לא על פי דיני התורה אלא על פי השכל הישר, כי האלקים עשה את האדם ישר, ועל פי היושר היה מוטל על אברהם להשתדל להציל את לוט וכדביארתי לעיל [י"ג פ"ט] כי אברהם הרגיש את עצמו כאחראי לשלומו של לוט מכיון שהרן אביו מת בכבשן אביו משום שאמר שהוא מאמין באלקי אברהם, ולכן ע"פ היושר, "מענשליך קייט", הוכרח אברהם להריק את חניכיו ולרדוף אחר המלכים, ובאמת כל חיי האבות, שחיו קודם זמן תורה, היו מונהגים על פי היושר, וזהו ביאור מאמר חז"ל [ויק"ר פ"ט א"ג]: דרך ארץ קדמה לתורה, והיינו שהאבות התנהגו על פי דרך ארץ והיושר עוד קודם שניתנה תורה.

יד.א. ויהי בימי אמרפל וגו'.

ובמדרש רבה (מב, ג) "ר"ש בר אבא בשם ר' יוחנן בכל מקום שנאמר ויהי, משמש צרה ושמחה. אם צרה, אין צרה כיוצא בה, ואם שמחה, אין שמחה כיוצא בה, אתא ר' שמואל ב"ג ועבד פלגא, בכל מקום שנאמר ויהי, משמש צרה, והיה שמחה".

ביאור הדברים, שמלת יהי מורה על העתיד, ואות ו' מהפכו לעבר, ומלת היה מורה על העבר, ואות ו' מהפכו אל העתיד. והנה יחייב השכל שלא ידאג האדם ויצטער על דברי הקניינים, כמו העושר, אם לא נקנה לו מימיו, אבל ידאג לבבו בהעדר והפסד קנין שכבר היה לו. לכן כל מקום שנאמר ויהי הוא המורה שנתהפך עליו עולמו, דברים הראוים להיות לו ונעדרו ממנו והם בגדר שעברו, הוא לשון צער, אבל לשון והיה מורה על הקניינים שראוים להיות בגדר העבר ועדיין נעדרים ממנו, אפס יהיו לחיפץ, ונעשה לו קניינו בגדר החוה ועתיד להיות לו, הוא לשון שמחה כי היא השמחה ההחלטית, כמו שאמרו חז"ל (יומא עא, א) "כי אורך ימים ושנות חיים ושלוש יוסיפו לך ... אלו שנותיו של אדם המתחפכות עליו מרעה לטובה".